

УДК 343.985:351.741:343.132

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.24.35>**Соловійов Е.П.***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу,
Національна академія внутрішніх справ*

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку фінансової системи України характеризується активним зростанням ролі небанківських фінансових установ (далі – НФУ), які забезпечують широкий спектр послуг у сфері кредитування, страхування, лізингу, інвестиційного посередництва, діяльності ломбардів та фінансових компаній. Їхня діяльність тісно пов'язана з обігом значних грошових потоків, що обумовлює високий рівень кримінальних ризиків, у тому числі пов'язаних з шахрайством, зловживанням службовим становищем, відмиванням коштів та іншими економічними правопорушеннями. У цих умовах виникає об'єктивна потреба у формуванні цілісного доктринального підходу до криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ.

Проблематика криміналістичної характеристики у вітчизняній та зарубіжній науці розроблялася в контексті дослідження різних видів злочинів, однак комплексні наукові праці, що були б спрямовані саме на злочини у сфері діяльності НФУ, залишаються поодинокими. Це зумовлює необхідність не лише адаптації загальних криміналістичних положень до специфіки зазначеної сфери, а й вироблення нових підходів, що враховують економіко-правові реалії, особливості функціонування фінансового ринку та сучасні виклики, зумовлені глобалізаційними процесами й цифровізацією фінансових операцій.

Наукове значення дослідження визначається тим, що криміналістична характерис-

тика виступає не лише як теоретична модель, яка систематизує знання про закономірності злочинної діяльності, але й як практичний інструмент, що безпосередньо впливає на ефективність організації досудового розслідування, вибір тактичних прийомів та методичних підходів у діяльності правоохоронних органів. У свою чергу, розробка доктринальних засад криміналістичної характеристики правопорушень у сфері діяльності НФУ сприятиме удосконаленню механізмів протидії цим злочинам, підвищенню ефективності кримінального переслідування та зміцненню фінансової безпеки держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Фундамент для формування уявлень про криміналістичну характеристику злочинів закладено у працях українських учених 1960–1980-х рр. Зокрема, А. М. Колесниченко у дисертації (1967) та спільній праці з В. О. Коноваловою (1985) розробив методологічні та правові основи методики розслідування, уперше чітко виокремивши криміналістичну характеристику як структурний елемент методики. Такі підходи пізніше були систематизовані у «Настільній книзі слідчого» (2003), де розкриваються практичні аспекти застосування цієї категорії в умовах слідчої діяльності.

Важливий внесок у теоретичне осмислення поняття зробив В. Д. Берназ (2006), який розглядав криміналістичну характеристику як самостійну наукову категорію, акцентуючи

на її багатовимірності та значенні для формування приватних криміналістичних методик. Цей напрям знайшов розвиток у працях С. С. Чернявського (2008; 2010), де автор аналізував криміналістичну характеристику в контексті економічних і валютних злочинів, порівнював різні наукові концепції й доводив важливість врахування кримінально-правових і кримінологічних ознак у її структурі.

Монографія А. Ф. Волобуєва (2019) про механізм злочину пов'язала класичні елементи криміналістичної характеристики (спосіб, слідова картина, особа злочинця та потерпілого) з концептуальними положеннями сучасної криміналістики, що розширює аналітичні можливості дослідження злочинів у фінансовій сфері. В. А. Журавель (2021) у фундаментальній монографії про генезу та сучасний стан криміналістики представив сучасні доктринальні підходи, що підтверджують еволюцію поглядів: від суто методичного застосування криміналістичної характеристики до її розуміння як теоретичної моделі, що інтегрує знання кримінології, економіки та правозастосовчої практики.

Напрацювання зазначених та інших учених становлять теоретичне підґрунтя для вирішення численних практичних проблем, що виникають у правоохоронній і правозахисній діяльності. Водночас бракує комплексних наукових розвідок присвячених криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан та умови протидії організованих і економічній злочинності, а також зумовлені ними трансформації криміногенної ситуації в Україні поставили перед криміналістикою низку нових завдань. Найбільш відчутно ці зміни проявляються у сфері криміналістичної методики [1, с. 10]. Володіння інформацією про характерні риси кримінального правопорушення забезпечує можливість добору найбільш ефективних способів його розслідування.

Центральним елементом інформаційно-пізнавальної моделі криміналістичної

методики, її ключовою складовою на ретроспективному рівні є криміналістична характеристика злочину. Накопичені в науці підходи дозволяють формувати узагальнене уявлення про правопорушення як систему взаємопов'язаних ознак, що включають результати аналізу способу його вчинення, обстановки, предмета посягання, особливостей суб'єкта злочину та слідової картини.

Саме ця складова криміналістики найбільшою мірою зумовлена потребами судово-слідчої практики, яка потребує вдосконалення засобів та методів розкриття і розслідування злочинів. Задоволення таких запитів є одним із головних завдань криміналістичної науки, визначає напрями її розвитку та місце окремих теоретичних концепцій, серед яких – криміналістична класифікація, прогнозування та характеристика кримінальних правопорушень.

Водночас наявна певна невідповідність між практичними запитами та науково-методичними розробками, що зумовлена недостатнім рівнем теоретичних досліджень у сфері криміналістичної методики. Криміналістичний аналіз злочину, який раніше застосовувався з метою створення прикладних рекомендацій для слідчих, поступово перетворився на розрізнене поєднання кримінально-правових, кримінологічних і процесуальних характеристик окремих діянь [2, с. 8].

Науковці неодноразово акцентували на існуванні диспропорцій між запитами практики та науковими напрацюваннями. Так, С. С. Чернявський зауважує, що частково така ситуація зумовлена позицією самих практичних працівників. На його думку, однією з причин недостатньої імплементації криміналістичних рекомендацій у слідчу діяльність є закріплені консервативні стереотипи правоохоронної практики. Учений підкреслює: практика нерідко чинить спонтанний опір нововведенням, намагаючись зберегти звичний порядок дій. Цьому сприяє й сформований стиль мислення слідчих та оперативних працівників. Відмова від нових підходів

інколи маскується скептичним ставленням до рекомендацій науки. Джерела такого опору різноманітні: професійна деформація, втрата зацікавленості у своїй діяльності, а також конформізм молодих співробітників, які переймають байдужість своїх більш досвідчених колег [3; 4].

Попри те, що традиційна структура криміналістичної методики пройшла перевірку часом і набула визнання у наукових колах, вона не може вважатися досконалою. Її недоліком є відсутність системного взаємозв'язку між окремими елементами. Наприклад, відомості, що становлять зміст криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, рідко використовуються при розгляді питань, пов'язаних з організацією розслідування, особливо у процесі формулювання типових слідчих версій. Або ж, навіть якщо такі версії й пропонуються, то вони нерідко подаються без належного посилання на дані, що містяться у криміналістичній характеристиці.

Таким чином, подальший розвиток криміналістичної методики як системи знань і як окремого розділу криміналістики має ґрунтуватися на узагальненні та глибокому науково-філософському осмисленні накопиченого практичного досвіду, а також на пізнанні фактів, пов'язаних як зі злочинною діяльністю, так і з діяльністю, спрямованою на протидію злочинності. У цьому контексті першочергового значення набувають питання вдосконалення наявних та створення нових методик розслідування окремих груп злочинів; застосування окремих теоретичних концепцій, насамперед концепції криміналістичної характеристики, як підґрунтя для формування приватних методик; уніфікація поглядів учених на структуру криміналістичної методики та її елементів; виклад цих положень у доступній та прикладній формі.

При аналізі питань методики особливу цінність становлять знання про способи підготовки, вчинення й приховування кримінального правопорушення; умови та обстановку,

у яких воно реалізується; специфіку особи злочинця; зв'язки окремого діяння з іншими суспільно небезпечними чи протиправними діями, навіть тими, що не тягнуть кримінальної відповідальності.

Характеристика у логічному розумінні є прийомом пізнання, що полягає у виявленні суттєвих якостей і властивостей об'єкта [5, с. 1195]. Вона широко застосовується в різних науках, у тому числі й у криміналістиці. Проте в більшості базових підручників питання поняття та змісту криміналістичної характеристики злочинів залишаються поза увагою авторів, що певною мірою ускладнює розуміння цієї категорії студентами, молодими науковцями й практичними працівниками.

Варто підкреслити, що термін «криміналістична характеристика злочинів» уперше увів у науковий обіг О. Н. Колесніченко у 1967 р., визначивши його як «загальну характеристику злочину» – систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинного діяння та закономірні зв'язки між ними, що сприяють формуванню й перевірці слідчих версій у процесі розслідування [6; 7]. Отже, це поняття виникло в межах методики розслідування конкретних видів злочинів та було сприйняте як інформаційна модель.

У подальшому в науковій літературі висловлювалися полярні позиції щодо сутності, значення й місця криміналістичної характеристики: від її віднесення до загальнотеоретичних положень криміналістики та визнання елементом її методології – до заперечення необхідності застосування цієї категорії як «пережитку криміналістики» [8]. Як відзначає А. Ф. Волобуєв, з часом криміналістична характеристика була закріплена як початковий елемент кожної приватної методики розслідування, слугуючи її інформаційним підґрунтям. До 70-х років XX ст. таку роль виконував перелік обставин, які підлягали доказуванню у справах певного виду [9, с. 46].

Дискусії щодо сутності та призначення категорії «криміналістична характеристика»

тривають і сьогодні. У науковому середовищі немає єдності стосовно її поняття, ролі та місця у структурі криміналістики. Так, В. А. Журавель розглядає її як модель типових ознак певного виду чи групи злочинів, тобто систему узагальнених відомостей про найбільш характерні криміналістично значущі риси злочинної діяльності [10, с. 74]. А. Ф. Волобуєв трактує цю категорію як наукові положення приватної методики розслідування, що становлять систему знань про елементи механізму злочину, а також як наукову категорію, у межах якої описуються характерні ознаки та властивості злочинної події [9].

Інший підхід запропонував В. Ю. Шепітько, який визначає криміналістичну характеристику як вихідний елемент побудови окремої методики розслідування злочинів. На його думку, вона є ідеальною моделлю сукупності криміналістично значущих компонентів і закономірностей вчинення злочину, що слугують інформаційною основою для формування й перевірки слідчих версій [8, с. 182]. Схожої думки дотримується і М. В. Салтевський, наголошуючи на інформаційній природі цього феномену. Він визначає криміналістичну характеристику як інформаційну модель, що відображає якісно-кількісну систему типових ознак певної групи злочинів та дає можливість прогнозувати обставини конкретної кримінальної події, включно з особою правопорушника, способом і засобами її вчинення [11, с. 148–151].

М. І. Скригонюк підходить до цієї проблеми більш комплексно, розглядаючи криміналістичну характеристику як поєднання наукових положень, рекомендацій та прийомів, що враховують кримінально-правові ознаки, організаційно-управлінські та психологічні особливості розслідування [12]. У свою чергу, В. В. Лисенко вбачає у ній своєрідний прогноз, що дозволяє визначити найефективніші засоби виявлення, розкриття та розслідування злочинів, і водночас – центральний елемент криміналістичної методики, навколо якого

об'єднуються всі інші її складові [13, с. 321].

Важливу роль в обґрунтуванні інформаційного підходу відіграють праці М. В. Салтевського, тоді як В. Д. Берназ визначає криміналістичну характеристику як систему узагальнених даних, заснованих на державній статистиці, про обставини, які мають значення для виявлення, розкриття та попередження злочинів [14, с. 17]. В. С. Кузьмічов, підтримуючи концепцію інформаційної моделі, наголошував, що особливу вагу криміналістична характеристика набуває саме на початковому етапі досудового розслідування, коли вона допомагає визначити головні його напрями та висунути обґрунтовані слідчі версії. При цьому лише окремі елементи характеристики з'ясовуються під час проведення перших слідчих дій, тоді як її повний зміст розкривається вже на завершальних етапах розслідування [15, с. 252].

Попри відмінності в трактуванні, в усіх підходах учених простежується спільна мета – сформувати цілісне й об'єктивне уявлення про кримінальне правопорушення, виокремити ті його риси, які можуть бути вихідними для побудови методики його розслідування. Узагальнюючи наукові позиції, можна стверджувати, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень розуміється як: а) сукупність узагальнених відомостей про злочин і пов'язані з ним явища; б) система ознак, властивостей і взаємозв'язків, що мають криміналістичне значення; в) наукова абстракція, яка виділяє типові риси окремих видів і груп злочинів та водночас – злочинів загалом; г) важливий структурний елемент приватної методики, що забезпечує ефективність розслідування.

Наукова новизна концепції криміналістичної характеристики, за слушним зауваженням В. П. Бахіна, полягає у двох ключових моментах: по-перше, система даних про злочин повинна включати лише ті ознаки, які є істотними для конкретного виду чи групи злочинів та реально сприяють їх розкриттю й розслідуванню; по-друге, ці відомості набу-

вають значення лише тоді, коли між ними виявлені закономірні зв'язки [2, с. 9]. Практичне втілення цієї ідеї полягає в тому, що співставлення інформації, отриманої під час розслідування конкретного правопорушення, із системою узагальнених даних щодо аналогічних злочинів дозволяє визначити невідомі обставини шляхом виявлення спільних ознак.

На думку С. С. Трача, криміналістична характеристика правопорушень охоплює: а) сукупність відомостей про самі злочини та пов'язані з ними явища; б) систему типових ознак, властивостей, слідів і взаємозв'язків; в) інформацію, що має криміналістичне значення; г) характеристику конкретного злочину, яка водночас є науковою абстракцією, здатною виокремлювати загальні риси окремих видів, груп і злочинів загалом; д) важливий елемент приватної методики розслідування [16, с. 55].

Працівники органів досудового розслідування постійно звертаються до криміналістичної характеристики з різною метою: для уточнення власних дій, прогнозування поведінки правопорушника, постановки питань експерту чи консультанту. У цьому процесі задіюються як кількісні, так і якісні складові характеристики.

Її практичне призначення полягає в тому, щоб слугувати своєрідним «трафаретом» для слідчого чи дізнавача, який накладається на вже наявні дані розслідування. Завдяки цьому з'являється можливість: а) визначити наявність ознак кримінального правопорушення; б) прогнозувати зміст події та пов'язаних із нею обставин; в) робити припущення щодо характеру й форм прояву слідів злочину; г) оцінювати повноту доказової інформації; д) планувати та реалізовувати цілеспрямовані заходи з пошуку, фіксації та процесуального закріплення доказів.

Сучасні дослідники пропонують розмежовувати криміналістичну характеристику за рівнями:

– загальна криміналістична характеристика – найвищий рівень абстракції, що висту-

пає методологічною базою для вивчення окремих видів і груп правопорушень;

– характеристика окремого виду (групи) злочинів – менш абстрактний рівень, який спирається на положення загальної теорії криміналістики та практичний досвід;

– індивідуальна характеристика конкретного злочину – формується у ході розслідування і відображає неповторні риси конкретної події, але при цьому належить до певної групи чи категорії кримінальних правопорушень.

Узагальнюючи погляди науковців, можна констатувати, що криміналістична характеристика являє собою систему знань про злочин, яка дає можливість розкрити механізм його вчинення та забезпечує слідчого необхідним інструментарієм для ефективного розслідування.

З огляду на викладене, криміналістична характеристика є найбільш інформативним і значущим елементом методики розслідування. Її глибоке дослідження з урахуванням сучасної слідчої, експертної та судової практики дозволяє в режимі реального часу аналізувати стан злочинності, динаміку та якість вчинюваних правопорушень, а також формувати комплексні криміналістичні методики розслідування злочинів у сфері господарської діяльності.

У контексті дослідження злочинів у діяльності НФУ криміналістична характеристика розглядається як інформаційно-пізнавальна модель, що акумулює відомості про криміналістично значущі елементи початкового та наступного етапів розслідування. Вона спрямована на реалізацію завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України [17], і охоплює дані, які мають ключове значення для виявлення, фіксації та аналізу слідів злочину.

Практика доводить, що економічна злочинність часто базується на кримінально-комерційних схемах, у яких істотну роль відіграють кредитно-фінансові небанківські установи. При цьому правопорушення в цій сфері

зумовлюються не лише діями кримінальних елементів, а й їхнім протиправним співробітництвом із представниками органів влади. Корумповані службові особи, забезпечуючи «прикриття» злочинної діяльності, нерідко стають учасниками розподілу злочинних доходів.

Криміналістичні рекомендації, за слушним зауваженням дослідників, виступають дієвим алгоритмом дій для представників сторони обвинувачення в типових слідчих ситуаціях [18, с. 570]. Структурними елементами криміналістичної характеристики злочинів у сфері НФУ виступають: способи вчинення; предмет посягання; умови та обстановка вчинення; слідова картина; дані про осіб, причетних до правопорушення.

Саме ці елементи найбільш повно відображають сутність криміналістичної характеристики і можуть бути покладені в основу розробки ефективних методик розслідування кримінальних правопорушень у сфері діяль-

ності НФУ.

Висновки. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ – це основний структурний елемент інформаційно-пізнавальної моделі криміналістичної методики, який містить найбільш важливі ознаки кримінальних правопорушень, зокрема щодо способів вчинення; предмету злочинного посягання; обстановки та слідової картини; особи-злочинця на різних стадіях небанківської фінансової діяльності (реєстраційної, операційної та завершальних дій). Такі структурні елементи містять перелік інформаційно-пізнавальних матеріалів (основних джерел), які включають відомості (фактичні дані) щодо протиправної діяльності НФУ, і дають не тільки приводи, але й обґрунтовані підстави для початку кримінального провадження (ст. 214 КПК України) та перелік матеріалів, достатніх для закінчення досудового розслідування у розумні строки.

Анотація

У статті звернута увага, що така характеристика є інформаційно-пізнавальною моделлю, яка містить дані про криміналістично значущі елементи початкового та наступного етапів досудового розслідування з метою виконання завдань кримінального провадження. Криміналістична характеристика розглядається як система сприятливих для розслідування даних та пов'язаних з ним обставин. Практика свідчить, що економічна злочинність ґрунтується переважно на кримінально-комерційній діяльності, де найбільш яскраво представлені кредитно-небанківські заклади. Відбувається це не тільки в ході одностороннього впливу з боку злочинців на небанківську систему, а й внаслідок згубного для кожної держави об'єднання з протиправними намірами злочинців з представниками державних органів влади. Корумповані службовці забезпечують захист криміналу з подальшою участю у розподілі злочинних прибутків.

Доведено, що криміналістичні рекомендації є важливим інструментарієм суб'єктів сторони обвинувачення, що залученні до кримінального провадження – своєрідним алгоритмом дій у типових слідчих ситуаціях. Елементами криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ є: способи вчинення; предмет посягання; обстановка вчинення; слідова картина; відомості про осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Такі елементи найбільш точно розкривають зміст криміналістичної характеристики в процесі розробки методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ.

Ключові слова: небанківська фінансова установа, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, предмет посягання, обстановка вчинення, слідова картина, розслідування, слідча ситуація.

Soloviov E.P. Doctrinal approaches to the concept and essence of the forensic characteristics of criminal offenses in the sphere of activity of non-bank financial institutions

Summary

The article draws attention to the fact that such a characteristic is an information and cognitive model that contains data on forensically significant elements of the initial and subsequent stages of pre-trial investigation in order to fulfill the tasks of criminal proceedings. The forensic characteristic is considered as a system of data favorable for investigation and related circumstances. Practice shows that economic crime is based mainly on criminal and commercial activity, where credit and non-banking institutions are most clearly represented. This occurs not only during the unilateral influence of criminals on the non-banking system, but also as a result of the association of criminals with illegal intentions with representatives of state authorities, which is detrimental to each state. Corrupt officials provide protection for crime with subsequent participation in the distribution of criminal profits. It is proven that forensic recommendations are an important tool for the prosecution involved in criminal proceedings – a kind of algorithm of actions in typical investigative situations. The elements of the forensic characterization of criminal offenses in the field of activity of non-banking financial institutions are: methods of commission; subject of the offense; circumstances of commission; trace picture; information about the persons who committed the criminal offense. Such elements most accurately reveal the content of the forensic characterization in the process of developing a methodology for investigating criminal offenses in the field of activity of non-banking financial institutions.

Key words: non-banking financial institution, criminal offense, forensic characterization, method of commission, subject of the offense, circumstances of commission, trace picture, investigation, investigative situation.

Список використаних джерел:

1. Бахін В. П., І. В. Гора. «Конткриміналістика» або нові задачі криміналістики. *Актуальні проблеми держави та права*. 1998. Вип. 5. С. 9–17.
2. Бахін В. П. Криміналістична методика: лекція. К., 1999. 27 с.
3. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика типових способів приховування валютних коштів за межами України. *Форум права*. 2008. № 3. С. 515–522.
4. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний аналіз наукових концепцій. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 1 (68). С. 137–146.
5. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : Перун, 2005. 1440 с.
6. Колесниченко А. Н. Наукові та правові основи методики розслідування окремих видів злочинів: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Х., 1967. 509 с.
7. Колесниченко, А. Н., Коновалова В. О. Криміналістична характеристика злочинів: навч. посіб. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
8. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. К.: Ін Юре, 2003. 728 с.
9. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
10. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Х.: Право, 2021. 448 с.

11. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2008. 588 с.
12. Скригонюк М. І. Криміналістика: підручник. К.: Атіка, 2005. с. 252.
13. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції: теорія та практика: монографія. К.: Логос, 2004. 324 с.
14. Берназ В. Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. №1. С. 16–18.
15. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
16. Трач С. С. До окремих питань криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2020. Т. 2. № 2. С. 52–56.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
18. Криміналістика: підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.; за заг. ред. В. В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Х.: Право, 2020. 752 с.